

ЗАГАДКОВА НАЗВА ЖИТОМИР У СВІТЛІ БАЛТО-СКІФО-ІНДОІРАНСЬКИХ ФАКТІВ

Ст. НАЛИВАЙКО

1. Історико-етимологічний екскурс

Житомир (варіанти: *Житомер, Житомель, Житомль*) – обласний центр Житомирщини на річці Тетерів і її притоці Кам'янці (бас. Дніпра), де народилися письменник В.Короленко (1853-1921) і поет Олег Ольжич (1907-1944), композитор Б.Лятошинський (1895-1968) і творець космічних ракет С.Корольов (1906-1966). Час заснування невідомий, походження назви остаточно не з'ясоване. Перша літописна згадка 1240 року пов'язана з татаро-монгольським нашествям. Чеський учений Я. Шафарик гадає, що *Житомир* – центр древлянського племені житичів, а назва означає – “Мир (тобто Місто) житичів”. За іншою версією, назва виводиться від *житомірни*к – “мірник жита” (ТСУ, 136).

На думку дослідниці Алли Коваль, місто засноване у VIII-IX ст. як центр племені житичів, тоді назва справді означає “Місто житичів”, бо *мир* у слов'ян – “округа”, “область”, “світ”. Позаяк у деяких документах місто фіксується як *Житомель* і *Житомль*, то можна гадати, що назва утворена від імені *Житом* і присвійного суфікса *-ль*. Ім'я *Житом* може бути скороченням від *Житомер* – “Той, хто міряє жито/хліб”, “Багатий”. Проте й ця версія не дуже переконує. Є легенда про наближену до київських князів людину на ім'я *Житомир*. За однією версією, він – дружинник князя Аскольда, за другою – воевода, за третьою – радник і улюбленець князів Аскольда й Діра. Коли Олег убив Аскольда, Житомир нібито подався зі своєю дружиною в Древлянські ліси, де 884 року заснував поселення і назвав своїм іменем. Більшість дослідників схиляється до тлумачення назви *Житомир* як “Мир житичів”, підтриманого авторитетом Шафарика (ЗН, 12-13).

В.П.Нерознак звертає увагу на схожу назву в Сербії (XII ст.), польське *Zhytomierz* “Житомир”, давньоруське ім'я *Житобуд* у берестяних грамотах XI ст. і на назви сіл *Житомля* (*Жытомля*) в Гродненському й *Житонєж* (*Жытанєж*) у Буда-Кошелевському районах Білорусі (НДГ, 73).

Л.Нідерле вказує, що на другому березі Ельби між Заале й низів'ями Мульди лежала область Жирмунти, поряд з якою або в якій жили коледичі й житичі (СД, 118).

У “Влесовій книзі” є божество Житнич, згадане після Білояра, Ладо, Купала й Сенича. Далі йдуть божества Зернич, Овсенич, Просич, пов'язувані, схоже, з зерном, вівсом, просом, тож і Житнич може пов'язуватися з житом.

Серед назв Озерного краю (Новгородщина) є, як вважають, і похідні від давнього слов'янського імені

Житонєг (СВМ, 111). У новгородських писцевих книгах є назви *Житобуж* – від імені *Житобуд* і *Житонєж*, яка передбачає ім'я *Житонєг*. Таким чином, писемно засвідчені слов'янські імена *Житомир, Житонєг, Житобуд, Житогост, Житята*, с.-хорв. *Доброжит, Драгожит, Борижит, чес. Pozhit, Zazhit* і назви *Житомир, Житонєж, Житобуж, Житогощ*. Сюди ж може відноситися й урочище *Житань* (біля Володимира-Волинського), назву якого тлумачать як “місце, де засівали хліб” (ЕС, 59). Не виключено, що сюди стають ім'я *Щитогост* та назва *Щитогощ*, можливі двійники *Житогост* і *Житогощ*, київські *Дорогожичі* – від *Дорогожит*, тим більше що є *Драгожит* – його хорватський тезко. У такому разі останнє – одне з небагатьох імен із другим компонентом *жит*.

Як бачимо, *жит* в іменах поєднане лише з елементами *буд, нєг, гост, мир, драг*, активними в слов'янському іменотворенні. Жодного імені, де *жит* поєднане з елементами *слав, полк, жир, вид, вит* тощо не засвідчено. Тобто імена зразка *Житослав, Житобор, Житовид, Житожир, Житополк* відсутні. Що, очевидно, не випадково. Впадає в око і обмаль імен із другим компонентом *жит*.

Проте безсумнівне одне: імена й назви з *Жит* сягають сивої давнини, воно напевне відбивають якийсь важливий аспект давніх уявлень. На такий здогад наштовхує, зокрема, компонент *буд* в імені *Житобуд*. Як виявляється, це іранська форма ведійського раті й авестійського *raiti* – “владика”, “повелитель” від індоіранської основи *ra(y)* – “охороняти”, “захистити”, “берегти”. Вед. *pati* й авест. *paiti* тотожні рос. *бать* й укр. *батько*, в новоіранських мовах вони прибрали форм *буд* та *будій* і значень “ватажок”, “вождь”, “проводир”, “керівник”. Ім'я антського князя VI ст. – *Хільбудій*, про якого пише Прокопій Кесарійський, якраз і містить *будій*, а іран. *хіль* або *хель* – “рід”, “плем'я”. Тож ім'я *Хільбудій* (*Хільбуд, Хельбуд*) означає “Ватажок роду”, “Вождь племені”. Йому тотожне інд. *Кулапати*, де санскр. *kula* – теж “рід”, “плем'я”, його ми бачимо в скіфських іменах з теренів Давньої України: *Колаксай, Сколопіт, Скілур* і в самоназві скіфів – *сколоти* (ТРС, 58-65). Отож *буд* в імені *Житобуд* означає “ватажок”, “вождь”, “захисник”, “князь”. А це підказує: *Жит* означає щось, щодо чого можна бути вождем, ватажком, захисником, оборонцем, владикою, батьком.

За давність назви *Житомир* промовляє і *мир* у ньому, вжиткове в слов'янських, індійських, іранських іменах та назвах; в іранських воно має форму *мітр, мєхр, міхр, міср, міхір* тощо. *Мир* та його індоіранські еквіваленти досить детально досліджені в зв'язку з династичним іменем Рюриковичів – *Володимир* (ТРС, 192-202).

2. Ведійсько-індійський Мітра

Висхідним пунктом у з'ясуванні міфологічної передісторії образу Мітри є наявність двох пар божеств в іранців та індійців: *Мітра-Ахура Мазда* в “Авесті” й *Мітра-Варуна* в “Рігведі”. Де Варуна означається і як *Асура Мудрий*, що відповідає імені *Ахура Мазда*. У цій парі Ахурамазда, тобто Варуна, в індоіранський період моделював в основному космогонічні елементи Всесвіту. А Мітра відав соціальною організацією людей, здійснював посередницьку функцію між небом і землею, божественним і земним, верхом і низом. Така схема

пояснює виникнення наступної за часом стадії в історії Мітри – перетворення його на бога угоди, договору. Упродовж цієї еволюції Мітра міг набувати рис, властивих його сусіду, Варуні. Цим, мабуть, пояснюється причетність авестійського Мітри до війни, руйнівних, недружніх дій, аж до вбивства (як, скажімо, мотив убивства бика, що став своєрідним символом мітраїстської міфології на захід від Ірану). Це й зв'язок із водами, початково властивий лише Варуні (пізніше – владики вод), із небом (одяг Мітри іноді зображається як зоряне небо).

У “Рігведі” Мітри присвячено один гімн, він незмінно виступає в парі з Варуною, який заслоняє його значенням і величчю. На його тлі Мітра згодом зовсім зникне й помітної ролі надалі вже не відіграє. Він пов'язаний із сонцем, миром між людьми, договором. Договірну функцію ведійського Мітри засвідчують приклади найширшого часово-просторового діапазону: він і Варуна фігурують ще в договорі мітаннійського царя Маттівази (середина II тис. до н.е.) під іменами Мітраш і Уруванаш як гаранті дотримання й виконання угоди.

Особливо наголошується, що Мітра – бог дружби, миру, він миролюбний і милосердний до людей, надто до співців, яких захищає і яким дарує багатство. Він карає за гріхи, владики істини, правди, ватажков людей у соціальній і моральній сфері. Разом з Варуною втілює магіко-юридичну функцію, насамперед ідею договору, вони обоє охоронці суспільно-морального порядку – дгарми-арти, володарі магічної асурської (демонічної) сили.

Мітра сам (або з Варуною) заповнює повітряний простір, утримує небо й землю, укріплює небо й сонце на ньому, спонукає його сходити (до нього звертаються при сході сонця), охороняє обидва світи, несе богів. Сонце – око Мітри й Варуни. Зв'язок із небом та сонцем підтверджують мотиви небесної їзди і всебачення, а також низка атрибутів – коні, колісниця, золотий трон, мед, сома, причетність до щедродійних корів, як образу дощових хмар, тощо.

Таким чином, Мітра індоіранське (арійське) божество, його шанували ще за два тисячоліття до н.е. Початково Мітра, певно, був богом Мирного Договору, що стежив за дотриманням угод. У ведійській міфології основна функція Мітри – збирати, об'єднувати, згуртовувати людей у громаду, звідки й означення давньої слов'янської общини – *мир*. Укр. *громада* має відповідник у санскриті – *grāma* “село”. А терміном *громада* якраз і означалася давня українська сільська община. Слова *мир* і *громада* в українців – синоніми, що видно, зокрема, з відомого Шевченкового *миром, громадою обух сталить*.

3. Авестійсько-іранський Мітра

Найдавніші й найнадійніші дані про давньоіранського Мітру містить “Авеста”, де договірна функція Мітри незаперечна: він там – верховний охоронець договору. Мітра упорядковує природний і соціальний космос, організовує земне життя, гарантує злагоду й мир між людьми, оберігає країну від чвар і лихоліть, якщо шанується договір і віра. І карає тих, хто порушує мирну угоду, чим кидася йому зухвалій виклик. Пов'язаний з водами й сонцем, завдяки йому йдуть дощі та бувають рослини, він господар просторих пасовищ, дарує життя, нащадків, дружин, оселі, колісницю, багатство, здоров'я, щастя, добробут, розподіляє блага й отари-череди, сповняє бажання, робить сприятливим і благодатним життя. Його найбільше оточення – Богиня родючості, бог вітру Ват і бог перемоги Веретрагна. В індійській міфології Веретрагна (досл. “Вбивця Врітри”) – епітет бога-воїна Індри. Але в іранців культ Індри не прижився, лишився тільки давній епітет його на означення бога перемоги,

уособлюваного в подобі вепра. Слов'янське княже ім'я *Рогволод* – різновид імені *Веретрагна*, тільки з переставленими компонентами.

Мітра виступає і богом Сонця. Вважається, що в авестійській міфології зв'язок Мітри з сонцем частковий і лише передує формуванню його сонячних функцій. Найістотніше відхилення частини східноіранської традиції від “Авести” в тому, що там Мітра утвердився саме як бог Сонця, хоча лишилося трохи й договірних функцій. В інших іранських традиціях Мітра незаперечно виступає як божество Сонця чи й навіть як означення Сонця.

Якщо в індійців Асура Мудрий (Варуна) відтісняє Мітру, то в іранців навпаки – Мітра відтісняє Варуну-Асуру Мудрого (Ахурамазду), повністю перебирає його функції й мислиться як верховний бог Світла і Добра. Згодом Мітра шанується як бог-воїн, що стежить за дотриманням договору й безжалюбно карає порушників його, брехунів і відступників, та як бог-суддя над людьми (і над померлими). Ще пізніше шанується як сонячне божество, яке супроводжує Сонце в його небесному плині. У деяких іранських народів поклоніння Мітри повністю асоціюється з культом Сонця, а слова *Міхра*, *Мехр*, *Міхр*, *Міср*, *Міра*, *Мір* – різновиди імені *Мітра* – означають тільки Сонце. В іраномовних таджиків *міхр-мехр* означає “сонце”, “любов”, “дружба”, “приятель”, у них чимало жіночих імен із цим елементом: *Мехріннісо*, *Мехрнігор*, *Мехрїгуль*, *Мехрїбон* тощо. Перське *Mīhr* теж означає “Сонце”, “Любов”, як і маніхейське *Myhr* – “Мітра”, “Сонце”, “Любов” (СІЯ, 43). Така ж трансформація сталася і в слов'ян: *мир*, видозмінене в *мил*, стало пов'язуватися з поняттям *милий*, *любов*, *кохання* (напр., польське *miłosc* – “кохання”, “любов”).

З часом культ Мітри поширився за межі Ірану, спершу до Вірменії, а тоді й далі на захід. У парфянську епоху виникає нова релігія – мітраїзм, де Мітра повністю перебирає функції Ахурамазди й мислиться як верховне божество Світла й Добра. У I ст. до н.е. мітраїзм поширився серед римських легіонерів, потрапив до Риму, а тоді сягнув найвіддаленіших околиць цивілізованого світу. У перші століття нової ери мітраїзм серйозно суперничав з раннім християнством, а з IV ст. занепадає. Римський Мітра зображався як чоловік з головою бика або юнак, що вбиває бика. Саме такі зображення властиві Північному Причорномор'ю. Атрибути Мітри – білий кінь і пролісок.

За мітраїстським космологічним міфом, Мітра народився зі скелі, його знайшли й зростили пастухи: дехто має це за прообраз християнського переказу про поклоніння пастухів Немовляти Христу. Вважається, що Мітра народився 25 грудня, у день зимового сонцестояння, коли він “народжується”, “повертає на весну” (пор. у католицтві: 25 грудня – Різдво). З Мітрою пов'язане і зороастрійське осіннє свято врожаю мехрган, відзначуване упродовж п'яти днів (як і всі свята), починаючи з осіннього рівнодення.

Внаслідок релігійної реформи Заратуштри (VII ст. до н.е.) іранський Ахурамазда (інд. Асура Мудрий = Варуна) став єдиним верховним божеством, а Мітра зійшов до статусу другорядного помічника Ахурамазди. Та на цьому еволюція образу Мітри в Ірані не скінчилася. Він згадується з Ахурамаздою в написах перських царів, які, за свідченнями античних авторів, поклонялися Мітри – Сонцю й Вічному вогню. На кушанських монетах Мітра навіть вручає правителю символи влади, що пізніше робить Ахурамазда.

Заратуштра відкинув культ Мітри, як і інших давніх богів, але потім вони поновилися. Офіційно культу старих богів, і Мітри теж, узаконив Артаксеркс II (404-359 до н.е.), коли ввів зороастрійський календар і проголосив зороастризм державною релігією. Відтоді Мітра ототожнюється з грецькими Аполлоном

та Геліосом, що засвідчує в Мітри солярні функції, особливо розвинуті в античну добу (ЗМ, 489-490). Цим перекидається місток до скіфського бога Гойтосира, якого Геродот ототожнював з Аполлоном.

В іранському пантеоні Мітра посів чільне місце як бог-змієборець, чим близький ведійському Мітрі, який теж іноді постає богом-воїтелем. У Вірменії Мітра став героєм епосу, богатирем на ім'я *Мгер*, який убиває чорного бика, символа п'їтьми й потойбіччя. На Полтавщині (Лубенський р-н) є річка *Мгар* (права притока Сули) і *Мгарець*, село *Мгар* і *Мгарський монастир* (ЕДП, 525-527). Не виключено, що ці назви пов'язані з вірменським Мітрою-Мгером.

Образ Мітри вплинув на деякі аспекти ранньохристиянського вчення і концепції, що передували йому, а в християнській міфології він відбитий як Георгій Побідоносець. Чимало спільного в Мітри з архистратигом Михаїлом, нині офіційним небесним покровителем Києва. У деяких іранських мовах ім'я *Мітра* має форму *Миша* або *Меша*. Що відповідає спрощено-побутовій формі сучасного імені *Михаїл*, *Михайло* – *Миша*, *Мишко*. Отож *Мітра*, *Мехр-Міхр*, *Михайло*, *Миша*, *Мишко* – різновиди одного й того самого імені.

У слов'ян ім'я *Мітра-Мітр-Міхр* прибрало форм *Мир* та *Мил* і відболося в низці давніх імен: *Мирон* (іран. *Міхран*), *Володимир*, *Воїмир*, *Бранимир*, *Радомир* і *Милорад*, *Драгомир* і *Милодраг*, *Любомир* і *Миролуб*, *Славомир* і *Мирослав* тощо, а також *Дмитро*, *Дмитрій*, *Деметрій* (інд. *Дгімітра*). І в багатьох українських назвах: *Миргород*, *Мирогоща*, *Миронівка*, *Сетомль*, *Боромель*, *Тушемля* тощо, а на самій Житомирщині: *Ушомир*, *Радомішль* (мисл – теж різновид *міхр*), *Миропіль*, *Мирославль*, *Мирославка*, *Миролубівка*, *Любомирка*, *Немиринці*, *Мирча*. Найдавніші з них – *Ушомир*, *Мирославль*, *Радомішль* і *Миропіль* (значеннєвий двійник назви *Миргород*). Сюди ж і *Гостомель* на Київщині, споконвічне древлянське місто, назва якого сходить до імені *Гостомир*.

4. Ведійські імена з другим компонентом мітра

Такі імена містять іще "Рігведа". Тому важливо з'ясувати, з якими ж першими компонентами поєднується Мітра, яка їх семантика. Характерна особливість "Рігведи" та, що в ній боги постають парами: Мітра може поєднуватися з Агні (Агнімітра) й Варуною (Варунамітра), Індра з Агні (Індрагні) й Варуною (Індраваруна), Сом з Рудрою-Родом (Сомарудра) й Індрою (Сомендра) тощо. Кожна така пара становить своєрідну єдність протилежностей: обидва божества в такому імені зливаються в одне ціле, доповнюють одне одного, а водночас і контрастують. Найбільш виразно це видно на прикладі винятково важливого й показового ведійського імені – *Варунамітра* (слов. *Володимир*), де Варуна – бог-охоронець світоладу, так званої рїти-арти (укр. *лад*).

Світлий Мітра протиставлений у "Рігведі" темному Варуні, як Небо – Землі, День – Ночі, Сонце – Місяцю, Вогонь – Воді. Ці ведійські відмінності отримали розвиток і вибудувалися в струнку протиставну систему: благий – неблагий, правий – лівий, чоловічий – жіночий, небесний – земний, близький – далекий, внутрішній – зовнішній, верхній – нижній, східний – західний, сонячний – місячний, літній – зимовий, видимий – невидимий, упорядкований – хаотичний, колективний – індивідуальний, соціальний – природний, юридичний – магичний, вогняний – водяний, білий – чорний, праведний – грішний, істинний – облудний, добрий – злий тощо.

Мітра й Варуна до певної міри класифікатори індоіранської, ба навіть індоєвропейської моделі світу. Таке протиставлення властиве не тільки світові богів, а всій системі космологічних і міфологічних уявлень

"Рігведи". Що відбиває дуже архаїчну стадію мислення, яке виділяє протилежності в єдиних, раніше нероздільних поняттях.

У "Рігведі" Мітра – бог Сонця і Мирного Договору, він утілює милостивий, мирний аспект влади й владарювання, тоді як Варуна, невіддільний від Мітри, втілює грізний аспект їх. Мітра уособлює мир і злагоду між людьми, його й Варуни іменами скріплювали міждержавні угоди, існувало два різновиди клятви – при вогні й при воді. Варуна охоплює космос іззовні, а все інше, зокрема, сонце й вогонь, як образи Мітри, вміщене всередині ("Варуна у води помістив вогонь, а в небо – сонце" мовить "Рігведа"), Варуна проклав шлях для Сонця. Серед іншого – зв'язок Мітри з Індрою-Веретрагхною, котрий карає переступників закону Мітри й Варуни.

Ці означення-імена парних божеств стали популярними й високостатусними іменами, які в індійців побутують і досі. Саме такі імена характерні для "Рігведи". Отож санскр. *Мітра* (інді *Мітр*) в індійському, а *Міхр* в іранському іменотворенні відіграють таку ж роль, як і *Мир* у слов'янському. Тому бодай побіжно глянемо на кілька імен "Рігведи" з другим *Мітра*, як і в назві *Житомир*.

Агнімітра (Агні+Мітра) – *Вогнемир*, де Агні – бог Вогню, а Мітра бог Сонця (Небесного вогню) і Мирного Договору. Тобто ім'я *Агнімітра* може тлумачитися як Вогонь+Вогонь, тобто Вогонь Земний (Агні)+Вогонь Небесний (Сонце-Мітра).

Бгагамітра (Бгага+Мітра), де Бгага – ще індоіранське божество (іран. *Бага*, хінді *Бгаг*, укр. *Бог*). Інд. *Бгагадатта* – "Даний Бгагою-Богом" тотожне нашому *Богдан*. Інд. *Бгагамітра* й іран. *Багаміхр* відповідають слов. *Богомир*, *Богумир*, *Богумил*. Воно може бути і з переставленими компонентами: авест. *Мітрабага*, вед. *Мітрабгага*, тотожні укр. *Миробог*, *Милобог*. Бгага розподіляв блага, наділяв кожного його часткою. Санскр. *bhaga* первісно й означає "частка", а також "доля" (рос. *участь* "судьба") і "щастя". У весільному ритуалі Мітра й Бгага – гаранті шлюбу: Мітра мав забезпечити сімейну злагоду, мир, а Бгага – матеріальний бік шлюбу, добробут. Зв'язки Мітри й Бгаги не уриваються й пізніше: перське свято *міхраган* на честь Мітри у согдійців – *багаган*.

Вішвамітра (Вішва+Мітра) – досл. *Всемир*, *Світомир*. Де *va u vishva* "світ" – суфікс збірної, сукупної множинності, властивий і українській мові: *мурашва*, *братва*, *татарва*, *мордва*, рос. *листва*. А *vish* "усі", "рід", "плем'я", споріднене з укр. *все*, *всі* та *весь* "село".

Ім'я *Вішвамітра* цікаве тим, що на теренах України в іранській формі *Аспамітхар* воно засвідчене в боспорських написах ще IV ст. до н.е. Ім'я *Вішвамітра* в "Рігведі" має верховний жрець арійського царя Судаса, а прізвиська *Судас* і *Сдасюк* побутують в українців і нині. Ім'я *Сомак* з "Рігведи" у царя тієї ж династії, що й Судас, фіксують козацькі "Реєстри" 1649 і 1756 рр.: Василь і Петро *Сомаки* (РЗВ, 52), Юрко й Василь *Сомковичі* (РВЗ, 115). Сюди ж стає і прізвисько *Сомко*, що його, зокрема, мав Яким Сомко, брат Ганни, дружини Богдана Хмельницького, прилуцький полковник, згодом наказний гетьман України (1660-1663). А за півтора тисячоліття до цього ім'я *Савмак* (інд. *Саумак*, *Савмак* – "Син Сомаки", "Сомачук") зринає на півдні Давньої України: його мав вихованець боспорського царя Перісада V (ім'я має індійські паралелі), який 108 року до н.е. повстав проти свого вихователя і захопив владу на Боспорі. Тож ім'я *Савмак* і прізвисько *Сомак* фіксуються на теренах України упродовж принаймні 22 століть. Причому імена *Сомак*, *Савмак* саме індоарійські, бо іранська форма їх – *Хомак*, *Хаомак*.

Таким чином, є підстави гадати, що й *Житомир* стає до цього винятково давнього ряду, що рігведійські

особливості й давні уявлення відбиті і в імені та назві *Житомир*. З погляду даних “Рігведи” *Житомир* теж структурується як Бог+Бог. Зміст другого *Бог* нам відомий – це Мітра-Міхр-Мир і комплекс його функцій. Тоді перше *Бог*, тобто *Жито*, теж мусить бути божеством, проте такого божества “Рігведа” нібито не знає. Але зрозуміло: якщо друге *Бог*, тобто *Мітра-Міхр-Мир*, уособлює небесний світ, то перше *Бог*, тобто *Жито*, має уособлювати земний, людський світ.

5. Волинські й балтійські факти – гейтка

Рідкісне слово *гейтка* в 60-х рр. ХХ ст. виявив мовознавець І.А.Дзендзелівський на Волині, в селі Нова Вишва. Це арготичне слово означає “хліб”, “жито”, а відомий балтист А.П.Непокупний вважає його західнобалтизмом. Він з’ясував, що від слова *гейтка* утворені терміни *гйтувник* – приміщення, де тримали зерно, *гйтувний* – житній, *гйтувна малига* – житня мука. І що рання форма слова в пруських пам’ятках – *geit(i)s* “хліб”. Форма *гейтка* відбилася навіть у пруському прислів’ї: *Deves does dantes, debes does geitka* – Бог дав зуби, Бог дасть і хліб.

Семена *жито* в арготичному *гейтка*, зазначає дослідник, заслуговує особливої уваги. *Гейтка* саме по собі означає “житній хліб” або “жито на корені”, як засвідчує вислів одного волинського інформатора: *Хасайся в гейтку!* – *Ховайся в жито!* Можливо, припускає вчений, тут арготичне зберегло значення пруської лексеми (пруси – давнє балтійське плем’я), яка лишилася поза нечисленними західнобалтійськими джерелами.

Цілоком слушно вчений зазначає, що в зв’язку з волинським *гейтка* – “хліб”, “жито” постає лінгвогеографічне питання: звідки і як ця лексема з’явилася в даному арготичному слові. Її могли знати і в інших селах Волині, бо старі кожухарі з Нової Вишви казали, що їхні колеги із сіл Ратне й Колки (Ратнівський і Маневицький райони на Волині) вживали таку ж мову. Дослідник припускає, що на Волинь *гейтка* могла прийти з Польщі, бо невеличкі гурти волинських кожухарів діставалися й околиць Лодзі. Чи доходили нововиживські шевці до північних районів Польщі, відомостей немає. Оскільки ж серед польсько-східнослов’янських арготичних систем саме в цьому арготичному багатому запозичень із німецької мови, то це дає певні підстави гадати: західнобалтійський арготичний міг проникнути до Волині з німецьких говірок колишньої Східної Пруссії.

Наостанок учений радить не нехтувати й тією промовистою обставиною, що зі Старовиживським районом і його *гейткою* сусідує Любомльський район з його західнобалтійськими назвами *Гапа*, *Пульмо*, *Голядин*. “Чи випадково це?” – таким зовсім не риторичним запитанням завершує дослідник цю тему (БСС, 135-137).

Запитання цілоком доречно, бо все тут справді не випадкове. Ми вже мали нагоду казати про значний індоарійський пласт на Волині. Зокрема, у зв’язку з назвою озера Пульмо ми наводили індійський міф про красуню Пулому, доньку асура Пуломана й дружину мудреця Бгрігу. Батьком Шачі, дружини громовержця Індри – володаря сварги-неба, ватажка небесного воїнства, теж був асур Пуломан. Індру та його сваргу добре знає “Влес-книга” (ТРС, 51-57).

Анатолій Непокупний, виходячи з ареального міркувань, дійшов висновку, що назву волинського озера Пульмо слід пов’язувати з ятвягами, яких відносять до балтійських племен (БСС, 144). До такого ж висновку, тільки на основі індійських міфологічних фактів дійшли й ми. Мудрець Бгрігу був дідом Дева-яні, матері легендарного Яду, родоначальника племені ядавів, з яких походили Крішна та його брат Баладева. А ядави тотожли літописним ятвягам. Це підтверджується і тим, що ядави мають назви *данави*

й *сатвати*, а ятвяги – *дайнови* й *судовити* (судова).

На Волині й Львівщині, Київщині й Чернігівщині є назви *Ятва*, *Ятвяги*, *Ятвіж*, *Ятвязь*, *Ядути*, *Ядутин*. У Ніжинському полку служили козаки Опанас *Єдута* й Іван *Ядутенко*, у Переяславському – козаки Андрій *Єдута*, Федір *Болудей* та сотник Богдан *Кришненко* (РВЗ, 340, 343, 472). Два останні прізвиська відбивають зв’язок із богом-воїном Крішною і його братом Баладевою.

Крішна-Чорнобог (пастушницьке й воїнське божество) та його старший брат Баладева-Білобог (землеробське божество) цілоком у ведійському дусі мають синьо-жовту символіку: Крішна зображається синьошкірим у жовтому вбранні, а Баладева – золотавошкірим у синьому вбранні. Ім’я *Крішна* відбите в литовців як *Кріш’ян*, а в українців як *Кришень*, дружину Крішни звати *Рукміні*, а в литовців побуває прізвисьце *Рукмане*, як і *Брахмане* та *Індране*. Батька Рукміні звали *Бгішмака*, а українці знають прізвисьце *Бушмака*. Столиця царя Бгішмаки *Кундін*, а *Кудин* – одне з так званих “болоховських” міст на Бузі, назви яких мають виразне індоарійське забарвлення.

Певно, й польське жіноче ім’я *Ядвіга* пов’язане з ятвягами, бо серед індійських імен із *Яду*, стосовних Крішни, є і жіночі. *Ядаві* звалася богиня-воителька *Дурга*, зображуванна з тризубом, а ім’я *Дургадеві* “Дурга-богиня” на теренах Давньої України засвідчене ще в IV ст. до н.е. як *Тіргатао*. Його мала дружина сіндського царя, виходиця з меотського племені біля Азовського моря, давньої Меотиди (ІТУ, 89-94). Саме *Дурга* (у пантеоні херсонесців *Діва-Деві* “Богиня”, а у Володимировому язичницькому пантеоні *Мокоша*: інд. *Махеші* “Велика богиня”) – була *Захисницею*, *Покровою*, *Матір’ю Корсуня-Херсонесу*, стольного Києва й усіх міст руських. І саме з літописного *Корсуня* в X ст. прийшло до Києва християнство.

6. Скіфський Гойтосир і факти іранських мов

Пізніші форми пруського *geit(i)s* “хліб”, “жито” – *geitko* й *geito*, у зв’язку з чим привертає увагу *Гойто* в імені скіфського божества – *Гойтосир*. Як на С.С.Бессонову, дослідницю релігійних уявлень скіфів, це найменш зрозуміле божество. І скіфолог Д.С.Раєвський висновує, що інтерпретувати цей персонаж практично неможливо. Низка скіфських назв, імен і реалій, досить рішуче заявляє скіфолог В.І.Абаєв, до тлумачення з іранських мов не надається. Ім’я *Гойтосир* саме з цього ряду, воно не має задовільної етимології. Що досить відчутно “підмочує” теорію іраномовності скіфів.

Геродот називає *Гойтосира* відразу за трійцею верховних божеств і отожднює з Аполлоном, тобто він посідає у своєму пантеоні високе становище. Це підтверджує, вважає С.С.Бессонова, слушність співставлення *Гойтосира* з Мітрою й Аполлоном, який у текстах класичної епохи постає божеством утвердженого патріархату й мислиться ледь не важливішим за самого Зевса. Тож при реконструкції основних функцій *Гойтосира* С.С.Бессонова виходить із культів іранського Мітри й грецького Аполлона, функціональна близькість яких загально визнана (РПС, 43).

Дослідники підкреслюють сонячну природу *Гойтосира*. Грецький Аполлон, аналог *Гойтосира*, співставлявся і з Геліосом-Сонцем. А Мітра в “Авесті” й “Рігведі” тісно пов’язаний із небом, сонцем, світлом, звідки й чотирикінна колісниця Мітри та Геліоса, причетність їх до чотирьох сторін світу. Архаїчний зміст культів Мітри й Аполлона дозволяє реконструювати й деякі інші функції *Гойтосира*. Функція пастуха, охоронця худоби виражена в епітетах Мітри й грецького Аполлона. Важливість її очевидна – худоба була основою добробуту скіфського суспільства. Функція охоронця черід пов’язана з функцією лучника, подолувача чудовиськ. Про це свідчать побічні

дані, як легенда про гіперборейця Абаріса, жерця Аполлона, який під час голоду й епідемії обійшов світ із священною стрілою Аполлона в руці (IV 63), постійність і давність цієї функції в Аполлона. “Лучник” – найбільш архаїчний його епітет. Іранський Мітра – покровитель воїнів, Аполлон – ватажок армії, причому могутність Аполлона особлива: він вражає ворогів, як і Мітра, у чарівний, магічний спосіб. Характерна й музична функція Аполлона, а пастух Крішна-Гопалан неперевершено грає на сопілці: тут його образ близький образові українського пастушка з сопількою.

Етимологи розкладають ім'я *Гойтосир* на *Гойто+сир*, де *сир* пов'язують з епітетом авестійських богів: *sura* “могутній” або д.-інд. *shura* – “герой”. Що ж до *Гойто*, то воно, кажуть іраністи, не піддається прийнятному трактуванню. Хоча М.Фасмер вбачає у *Гойто* авест. *gaetha* – “все добро”, “маєтність”, “статки” і співвідносить з авест. *gaosura* – “коровами багатий”. Це порівняння, як вважається, явно зорієнтоване на епітети Мітри в “Авесті”.

Отож чи не єдиною вагомою підставою для інтерпретації імені *Гойтосир* є Геродотове ототожнення скіфського бога з Аполлоном. Це істотна підмога, вона підказує, де можуть бути плідні пошуки, і скеровує їх в індоіранському напрямку. Бо одне з найпопулярніших імен Крішни – *Гопала* має і форму *Гопалан*, тожну грецькому *Аполлон*. Обидва божества тотожні й функціонально, про що вже писалося (ТРС, 93-99). Але це ще не прояснює імені *Гойтосир*.

На *Гойтосира* нас вивело волинсько-балтійське *гейтка* – “зерно”, “жито”, пруська форма якого – *geito*. Вся різниця між *geito* – *жито* лише в початкових г/ж. Тому ще раз придивимося до імені *Гойтосир*, у світлі волинсько-пруського *гейтка-гейто*.

Гойтосир – грецька передача аборигенного, негрецького імені, яке, отже, має елементи *Гойто+сир*. Де *сир* може відповідати санскр. *sur* – “бог” (пор. в індіців *сур* “бог”, *а-сур* “не-бог”, хоча в іранців *асур*, тожне *асур*, означає “бог”). Із *sur* споріднене *Сур'я* – назва Сонця й ім'я божества, відомих “Влескнизи” й причетних до священного кшатрійського (воїнського) хмільного напою, ведійської сури та давньоукраїнської сурици. Його приготування описує “Влескнига”, яка частину цього процесу означає терміном *суритися*, бо він передбачає тримання його інгредієнтів на сонці для ферментації. До сури й сурици сходять укр. *сурівка*, *сурівець*, *сирівець* та й саме слово *горілка* (*горівка*, *гурівка*, *хурівка*; сюди ж *гуральня*). Щоправда, в останніх словах маємо вже іранський вплив, бо інд. *sur* “сонце” в іранців – *hur* (детальніше про сурицю див.: ІТУ, 161-170).

Тож скіф. *sur-sur* у *Гойтосир* – значеннєвий двійник іранського *Mithr*, теж “Сонце”. Вони синоніми й можуть взаємозамінюватися. У цьому разі бачимо: Геродот цілком слушно ототожнив скіфського *Гойтосира* з грецьким Аполлоном, тісно пов'язаного з Сонцем. Та й чи не підтверджує зв'язку з зерном, збіжжям, житом Геродотове повідомлення, що гіперборейці, коли посилали на острів Делос свої дари Аполлонові, то загортали їх у пшеничну солому?

Отож скіфське *Гойтосир* може мати й форму *Гойтоміхр*, яке виводить нас на давньослов'янське ім'я *Гостомисл*, украй важливе для вітчизняної історії. Його мав князь, на якому в середині IX ст. перервалася князівська династія в Новгороді, після чого знайшли нового князя, Рюрика. Але історична традиція вважає Рюрика сином середульшої дочки *Гостомисла* – Умлі (є індійське жіноче ім'я *Урміла*). Тоді виходить, що Рюрик – внук *Гостомисла*! Про це ж не раз наголошує і Татіщев: “Рюрик... від руських попередніх князів пішов”, “Рюрик... як син дочки *Гостомислової*, за спадком у Русі государем учинився”. Що явно заперечує міф про закликання на Русь чужоземців-ва-

рягів і саму норманську теорію (УЗ, 373-376).

І водночас пояснює не випадковість досі малозрозумілих тісних зв'язків древлян із Новгородом, на що не раз вказували дослідники. У новому світлі постає тоді й походження самого Володимира, мати якого – Малуша, донька древлянського князя Мала. Та й саме ім'я *Володимир*, династичне для Рюриковичів (його мали аж 18 їхніх представників), виявляється двійником імені *Гостомисл*, паралельна форма якого – *Гостомир*, відбита в назві *Гостомель* (пор. *Житомель* – варіант назви *Житомир*), стародавнього поселення біля річки Ірпінь, нині селища на шляху Київ–Коростень. Саме річка Ірпінь розділяла колись древлянські й полянські землі, причому *Гостомель* лежав на древлянській території.

Що ж означають слов. *Госто* й скіф. *Гойто*? Скіфів дослідники відносять до іраномовних племен, тож чи є сліди *Гойто* в іранських мовах? Як виявляється, є – і чимало, причому найдавніші. Це авест. *gaetha* “жива істота”, у множині – “власність, світ”, давньоперс. *gaitha* “особиста власність”, “худоба” (пор. укр. *живло*, білор. *живела*, рос. *живность*), “статки” (укр. живність “їжа”, “харч”). У середньоперській мові вони відбиті як *gehan* – “світ, маєтність, статки”, у маніхейській і парфянській мовах – *guh* “світ”, множина – *guh'n* “світи” (СЯ, 57, 183). Перс. *gehan* і тадж. *гехон* “світ”, яким відповідає рос. *жизнь*, теж стають сюди (НЯ, 102). У них є двійник – *jahan* “світ”, відбите в перському імені *Шахджахан* – “Володар світу”, яке мав, зокрема, могольський імператор в Індії, уславлений тим, що на честь коханої дружини Мумтаз звів знаменитий Тадж Махал – “Корону-палац”.

Санскрит знає слово *janta* – “рід”, “плем'я”, “людність”, “населення”, “народ”, “людство”, “світ” (досл. “все рожденне”) від дієслівної основи *ja-jan* – “народжувати(ся)”, від якої походять показові для нашої розмови слова: *jani*, *januka* – “жінка”, “дружина” (укр. *жона*, рос. *жена*), досл. “яка народжує”, *janitva* – “одруження”, “шлюб” (укр. *женитва*, *женіння*, рос. *женитьба*), *janitar*, досл. *женитель* – “народитель”, “батько”, *jati* – “плем'я”, “рід”, а нині – “нація”, “національність” тощо (СРС, 217-218, 222-223).

Janta, якому відповідає іран. *занту* – “рід”, “плем'я”, входить першим компонентом у високостатусні двоосновні імена. Жіноче індійське ім'я *Джантуматі* означає “Земля”, досл. “Населена живими істотами” (НН, 170). На слов'янському ґрунті інд. *дж* буде ж, тому імені *Джантамітр* відповідатимуть іран. *Зантуміхр* і наше *Житомир*. І означатимуть вони: “(Бог) Мітра людей”, “Сонце людей”, “Мир-Злагода людей”, “Світ людей”, “Поселення людей”, залежно від того, яка основна функція давнього Мітри-Міхри стала згодом переважила в тому чи іншому ареалі, в того чи іншого індоєвропейського народу.

З важливих соціальних термінів постали й воїнські імена *Джантапаті* й *Джантапалак*. Перше означає “Батько/Оборонець народу”, “Цар”, якраз із ним виявляють спорідненість слов'янські ім'я та назва *Житобуд* і *Житобуж*. Значення другого – “Захисник народу”, “Цар”. Ім'я цікаве й тим, що його *палак* бачимо в добре відомих нам князівських іменах Святополк і *Ярополк*. Індійські двійники імені *Святополк* – *Вішвапалак* і *Сарвапалак*, де *Сарва* й *Вішва* – синоніми із значенням “Світ” і суфіксом збірності *ва*, властивим українській мові. Тож і ім'я *Святополк* означає “Захисник світу”, де *Свят* не від *святий*, як вважається, а від *світ* (польське *swiat*). Тож цілком могло бути й слов'янське ім'я *Житополк* – “Захисник світу”. А *Житомирщина* знає літописне місто *Ярополч*, нині село Яроповичі.

Зі сказаного впливають важливі висновки фонетичного плану:

1) давнє іран. *g* у пізніших іранських мовах може залишатися без зміни, а може й переходити в *j* (дж);

2) санскр. й іран. j (дж) відповідає слов. ж і грец. g: санскр. *jīvit* “живий” і чес. *život*, укр. *живіт*, *живіття* “життя”; грец. γεν і санскр. *ja* або *jata* “народжений”: санскр. *Devaja* “Народжений богом”, “Богород” і грец. *Diogen*, санскр. *Sujata* “Високородний” і грец. *Eugenos*, звідки й сучасні *Євген* та *Євгенія*;

3) іран. *Mixr* та інд. *Mixir* у деяких іранських мовах прибирає форми *Micr*, якому відповідає слов. *Мисл*.

Отже, іран. *gaetha* означає *життя*, *живі істоти* (пор. укр. *животвір* – “жива природа”, “все живе”), світ (живих істот, земний світ), утворених від дієслова *жити*. Від *жити* утворене й *жито-гейто* як їжа, харч, як запорука життя й міра добробуту, достатку, багатства. Як бачимо, іран. *gaitha* має широкий спектр значень і від *жити* твориться багато різних слів, серед них і назва *Житомир*. Але ця назва пов’язана не з лексемою *жито*, як дехто твердить, а з лексемою *світ*.

Авест. *gaita* – “світ”, рос. *мир* – теж “світ”, обидва слова – синоніми. *Gaita+Mihr* складають *Gaitamihr* – наше *Житомир*. Структурно в назві *Житомир* два однакові компоненти: Світ+Світ. Та одне Світ – це небесний, а друге – земний Світ. Небесний Світ у ведах уособлює Мітра, Земний – Варуна. У такому разі й *Жит* тотожне слов. *Мир* – “Світ”. Тобто Світ+Світ, або *Жито+Мир*, розшифровується як Світ земний+Світ небесний (TPC, 192-202).

7. Житомир і сонячний Вішну

Індійська міфологія знає божество, яке впритул опікувалося землею і земними справами. Це – Вішну, у “Влес-книзі” – Вишень, Вишній, звичний нам Всевишній, якому іноді ми підносимо палкі благання й ревні молитви. Він покровитель землі й землеробського стану, барва його – жовта, як достиглі лани. Коли землю переповнює неправда й зло, Вішну посилає на землю свої втілення-аватари, які наводять там лад. Найвідоміші його земні втілення – Рама й Крішна, відповідно сьома й восьма аватари.

Одне з популярних імен Крішни (*Кришень* у “Влескнизі”) – *Гопал*, *Гопала*, досл. “Охоронець корів”, “Пастух”, а ще – “Захисник землі”, “Цар”, бо санскр. *go* означає і “земля”. Імена *Крішна* й *Гопал-Гопала* рясно відбиті в українських прізвиськах *Кришень*, *Кришненко*, *Гупал*, *Гупало*, *Гупалов*, *Гупалюк*, *Гупаленко*, у назвах *Гупали*, *Гупалівка*, *Гупалівщина* (у Польщі є озеро *Гопло*). Не менш рясно в українців відбиті й імена старшого брата Крішни – Баларами, землеробського божества, чий атрибут – плуг, спадкоємця Рами, сьомої аватари Вішну. Його найпопулярніші імена – *Баладева* (хінді *Бальдев*) “Могутній бог”, “Білобог” і *Балавіра* (хінді *Бальвір*) “Могутній герой” відбиті в українських прізвиськах *Болудей*, *Білдей*, *Більдій*, *Білденко* та *Баль*, *Бальвір*, *Балвір*, *Балбир*, *Балбиренко*. Причому ім’я *Балудей*, з якого постало *Болудей*, засвідчене на теренах України в III столітті, у боспорському напису з Сіндики, країни сіндів-індів, про яку згадує Геродот у V ст. до н.е.

Ім’я *Вішну* пов’язане з санскр. *viśha* (хінді *viśh*) – “усі”, “плем’я”, “народ” (CPC, 606), збережене в нашому давньому *весь* – “село”, назвах *Вишнопіль* на Черкащині, *Вишгород* під Києвом та *Вишпіль* на Житомирщині. Дві останні назви означають не “Високе місто”, а “Місто роду, племені”. Тобто вони справді високі, але насамперед у соціальному, не географічному плані (ІТУ, 345-352). Значеннєві двійники їх – *Миргород* і *Миропіль*. З *Вишгородом* тісно пов’язана доля древлянського князя Мала і його дочки Малуші, матері Володимира, а *Вишпіль* і *Миропіль* розташовані на Житомирщині.

Із *viśh* утворене *viśhva* – “земля”, “світ”. Синонім до *viśhva* – *jagat* і *jagad* “люди”, “земля”, “світ” (CPC, 216), споріднене з іран. *gaita* й скіф. *goito*, отже, й зі

слов. *Жито*. В індійців найбільше імен з *Вішва* й *Джагат* саме на означення Вішну: 15 з *Вішва* й 13 із *Джагат* (HN, 164-165). Коли сюди долучити імена його дружини Лакшмі, Крішни і Рами, Землі, яку патрує і оберігає, бога кохання Ками – його сина, світового змія Шеші, на якому час від часу відпочиває, то таких імен налігає півсотні. Певно, й арготичне *гейтка* – “жито” із села Нова Вишва на Волині не випадкове тут: як воно не неймовірно, але санскр. *viśhva* й укр. *Вишва* цілком можуть виявитися спорідненими.

Санскрит знає ім’я *Джіта* (хінді *Джіт*) – “Переможний”, “Звитязний”, якому фонетично має відповідати слов. *Жита*, *Жит*. Із ним є чоловіче ім’я *Джітамітр* (HN, 175), яке тлумачать і як “Звитязний Мітра”, і як “Переможне Сонце”, і як “Завойовувач друзів” (бо мітра ще й “друг”). А *Джітамітр*, фонетично майже тотожне нашому *Житомир* – одне з імен Вішну. Індійці мають і ім’я з цими ж, але переставленими компонентами – *Мітраджіт*, по-нашому *Мирожит*. Але означає воно вже “Мітрозвитязний”, “Як Мітра переможний”, по-нашому – “Миро-, Світозвитязний”.

Вішну має ще одне показове для нашої розмови ім’я – *Мал*, яке означає “Чорний”, “Темний”. Бо він пов’язується з землею, на яку посилає свої втілення карати зло і давати лад на ній. Як Рама та Крішна, і він зображається синюватощкірим. Тож ім’я Вішну – *Мал* одразу сколихує цілий пласт української історії, бо викликає на згадку і древлянського князя Мала, і його доньку Малушу, матір великого київського князя Володимира, Хрестителя Русі, і назву *Малин*. Ім’я *Мал* – значеннєвий двійник імен *Крішна* й *Ш’ям*, які теж означають “Чорний”, “Темний”. Є і жіночі імена *Крішна* й *Ш’яма* (наголос на кінцевому а), значеннєво тотожні слов’янським жіночим іменам *Малуша* й *Чорнуша*. Назва ж *Малин* тоді означає “Місто Мала”, “Місто Вішну” й виявляється семантичним двійником назв *Вишну-пур* в Індії та *Вишнопіль* на Черкащині.

Таким чином, назва *Житомир* означає “Світомир”, “Світосвіт” і містить первісне значення Світ земний+Світ небесний, Світ людей+Світ богів. Вона має ще індоєвропейську структуру, що відбиває найдавніші уявлення про світобудову, її складають два протилежні за значенням компоненти. Зведені в ім’я чи назву, вони уособлюють єдність цих протилежностей, неодмінну передумову світової і суспільної рівноваги – миру. Ця єдність виразна в нашому державному прапорі, який складають дві рівновеликі половинки – синя і жовта. Де жовта уособлює Вогонь, Сонце, Богів і Небесний Світ, синя – Воду, Місяць, Людей і Земний Світ. А поєднання синього й жовтого кольорів творить зелений колір – колір життя.

Вогонь і Вода – дві могутні природні стихії. І коли жодна з них не переважає, коли вони в рівновазі, має місце світова й суспільна гармонія, поступ і благоденство, злагода й порозуміння – панує Мир. Ця ідея відбита в імені *Володимир*, династичному в Рюриковичів, що його мали аж 18 її представників. Ця ж ідея закладена в назві *Житомир*, що, як і ім’я *Володимир*, витоками своєї сягає сивої індоєвропейської давнини. Імена й назви цього зразка соціально значимі й високостатусні, їх мали суспільна верхівка й племенні центри, бо відбивали правіні уявлення про світобудову.

Тому жрець чи князь і мав двоосновне ім’я, яке уособлювало й унаочнювало цю вкрай важливу соціальну функцію його – через жертвоприносини, обряд, ритуал біля жертвовного вітаря, який вважався центром Усесвіту, поєднувати протилежні стихії і не дозволяти котрійсь із них переважити. Задля благоденства й злагоди-миру своєї громади – теж миру, яка для кожного в цій громаді була і його життям, його світом – знову-таки миром. Бо інакше приходять війни і лихоліття.

Саме ж місце, де відбувалося священне й магічне дійство гармонійного поєднання Води й Вогню, Людей і Богів, Жінки-Землі й Батька-Неба, Світу Земно-

го й Світу Небесного, й могло називатися *Вишемир* чи *Гостомир*, *Мирогоща* чи *Радогоща*.

А ще – *Житомир*.

БСС – Непокупный А.П. Балто-севернославянские связи. К., 1976.

ЕДП – Енциклопедичний довідник. Полтавщина. К., 1992.

ЕС – Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. К., 1985.

ЗМ – Зороастрийская мифология. СПб., 1998.

ЗН – Коваль А.П. Знайомі незнайомці. К., 2001.

ІТУ – Наливайко С.І. Індоарійські таємниці України. К., 2004.

НДГ – Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. М., 1983.

НЯ – Основы иранского языкознания: новоиранские языки. М., 1982.

РВЗ – Реєстр Війська Запорозького 1649 року. К., 1995.

РЗВ – Реєстр Запорозького війська 1756 года. Краснодар, 1997.

РПС – Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. К., 1983.

СВМ – Попов А.И. Следы времен минувших. Л., 1981.

СД – Нидерле Л. Славянские древности. М., 2000.

СЯ – Основы иранского языкознания: среднеиранские языки. М., 1981.

СРС – Санскритско-русский словарь. М., 1978.

ТРС – Наливайко С.І. Таємниці розкриває санскрит. К., 2000.

ТСУ – Янко М.П. Топонімічний словник України. К., 1998.

УЗ – Наливайко С.С. Проблема Русі в світлі новітніх історико-лінгвістичних досліджень // Українознавство, 2003, №4.

HN – Gandhi, Maneka. Hindu Names. New Delhi, 1993.